

**Prieštaringi požiūriai į lietuvių kalbą Tilžėje
XX a. 3–4-uoju dešimtmečiais: amžininkų
liudijimai Marburgo Herderio instituto archyve**

I n d r ė B R O K A R T A I T Ė - P L A D I E N Ė

Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *Rytprūsių lietuvių kalba, tautinė savimonė, Vydūnas, Kristupas Kairys, konfrontacija, kalbos vartojimo sferos, asimiliacija, rašyba, leksika.*

1. Marburgo mieste įsikūręs Herderio institutas (vok. Herder-Institut Marburg) yra vienas svarbiausių Rytų ir Vidurio Europos istorijos tyrimų centrų Vokietijoje. Šio instituto Dokumentų archyve esama šaltinių, atveriančių galimybę paveldo tyrėjams papildyti turimus duomenis apie lietuviybę Rytprūsiuose, pavyzdžiui, analizuoti, koks tarpukariu buvo Tilžės apskrities lietuvių tautinės mažumos santykis su gimtąja kalba¹. Naudojantis Herderio instituto Dokumentų archyvo rinkiniais (Kristupo Kairio rašytinio palikimo (*DSHI 100 Kairies*) medžiaga ir Povilo Rėklaičio palikime (*DSHI 150 LAR*) esančiais Viliaus Gaigalaičio bei Jurgeno Storosto dokumentais) šiame straipsnyje siekiama parodyti lietuviybės sergėtojo Vydūno (1868–1953) bei vokiečių valdžiai lojalaus Tilžės mokyklų inspektorius Kristupo Kairio (1876–1951) požiūrį į Rytprūsių lietuvių kalbos (iš)likimą tarpukariu ir atskleisti konfrontaciją sąlygojusias priežastis. Tiriant taikyti šaltinių ir lyginamosios duomenų analizės metodai. Nurodyta archyvinė medžiaga įgalina pristatyti naujus tiriamojo objekto aspektus, o siekiant išsamesnės Vydūno ir Kairio požiūrių į lietuvių kalbą Rytprūsiuose analizės pasitelkiami kiti empiriniai duomenys (tarpukario Rytprūsių elementoriai, Rytprūsių lietuvių tautinės mažumos spauda), jie gretinami su istorikų nuomonėmis apie šias dvi asmenybes (B a g d o n a v i č i u s 2005; J a k u b a v i č i e n ė 2011; K l e i n 2009; S t o r o s t 1993; ir kt.) bei pasinaudojama Rytprūsių lietuvių tautinės savimonės tyrimais (T a u b e r 1993; T r a b a 2000; V a r e i k i s 2000; ir kt.).

2. Dviejų XIX a. pab.–XX a. pr. Rytprūsių pedagogų – Vydūno ir Kairio – požiūrius į lietuvių kalbą jau nuo vaikystės formavo skirtinga aplinka, vėliau nuomonių išsiskyrimą sustiprino einamosios pareigos, tautinė savimonė bei santykis su politine ir sociokultūrine to krašto situacija.

¹ Straipsnio autorė yra dėkinga Herderio institutui už skirtą stipendiją ir suteiktą galimybę 2011 m. gruodžio mėn. tirti šią temą naudojantis Herderio instituto Dokumentų archyvo šaltiniais ir bibliotekos fondais.

2.1. Vydūnas (gimęs kaip Wilhelm Storost, save vadinęs Vilhelmu Storostu) žinomas kaip nenuilstantis kovotojas su vokietinimu ir lietuvininkų nutautėjimu. Pagarba lietuviškai prigimčiai buvo iškiepyta jau šeimoje – jo tėvas dalyvavo susirinkimininkų veikloje, motina skiepijo pagarbą lietuviškumui pasakodama apie šeimos gyvenimo papročius ir valstietiškasias tradicijas (B a g d o n a v i č i u s 2005, 8–10). Vydūnas yra prisipažinęs, kad būdamas 10 ar 12 metų mieste paprašęs mamos vokiečių akivaizdoje su juo nekalbėti lietuviškai. Mama dėl to labai išsižeidusi ir paaiškinusi, kad reikia gerbti savo prigimtį ir kalbą (S t o r o s t 1990a, 26–27). Ši pareiga gerbti lietuvių kalbą ir ja rūpintis Vydūną lydėjo visą gyvenimą. Nors dirbant mokytoju Rytprūsiose lietuvių kalbos daug dėstyti ir neteko: turėjo šiek tiek pamokų 1888–1892 m. Kintų pradžios mokykloje, dėstė lietuvių kalbą 1918 m. Rytų seminare prie Berlyno universiteto, o 1919 m. – Tilžės realinėje gimnazijoje suaugusiesiems (*MLE IV 718*). Kur kas svarbesnė šiuo požiūriu jo visuomeninė veikla: 1895 m. įkūrė „Tilžės lietuvių giedotojų draugiją“ ir jai 40 metų vadovavo, Tilžėje ir daugelyje kitų Rytprūsių vietų rengė lietuviškus vaidinimus, koncertus ir dainų šventes. 1912 m. išėjęs į pensiją filosofiniuose veikaluose mąstė apie lietuvių tautos praeitį ir ateitį, rašė apie tai knygas ir skelbė straipsnius. Buvo veiklus „Prūsų lietuvių susivienijimo“, „Tilžės lietuvių klubo“, „Spaudos“ draugijų narys. Bendradarbiavo su Lietuva kaip pedagogas (1920–1923 m. Telšių gimnazijoje dėstė literatūrą, 1928 m. Lietuvos universitetas jam suteikė filosofijos garbės daktaro laipsnį) ir kaip visuomenės veikėjas rašydamas straipsnius Lietuvos periodiniuose leidiniuose.

2.2. Vydūno amžininkas Kristupas Kairys (save įvardydavęs vien tik vokiška forma Christoph Kairies) gimė Versmininkėliuose, Pilkapio apskrityje. Enciklopediniai duomenys liudija, kad turėjo lietuviškų šaknų ir mokėjo ar bent jau gerai suprato lietuviškai² (*MLE I 693*). 39 metus dirbo Rytprūsių mokyklose, iš jų 15 metų dirbo Tilžės mokyklų inspektoriumi, per Pirmąjį pasaulinį karą buvo krašto tarėjas Bažnyčios ir mokyklų reikalams prie Vokietijos karinės vadovybės Lietuvai, 1918 m. parašė 2 memorandumus lietuvių klausimu Klaipėdos krašto komisarui, kur pateikė duomenų apie lietuvininkų bendruomenes, kurių bažnyčiose dar laikytos lietuviškos pamaldos (*Ibid.*; *LE X 252*). Yra išlikusios dvi šią temą tęsiančios paties Kairio papildytos ataskaitos, t. y. *Das Litauertum in Ostpreußen südlich des Memelstromes im Jahre 1921*³ (paskelbta 2-ame *Annaberger Annalen* numeryje (K a i r i e s 1994 [1921]), Herderio instituto Dokumentų archyve saugoma tik 6 puslapių jos dalis, aprašanti statistiką (K a i r i e s [1921]), ir 154 puslapių apimties mašinraštis *Die Litauer in Preussen und ihre Bestrebungen. Eine historisch-kritische Betrachtung von Kreisschulrat Kairies* (K a i r i e s 1922), 1956 m. perduo-

² Apie tai Kairys užsimena ir savo užrašuose, pavyzdžiui, 1921 m. vokiškai rašytame mašinraštyje pasakoja, kad važiuodamas traukiniu iš Tilžės į Mikytus lietuviškai kalbėjęsis su vyresnio amžiaus susirinkimininku (K a i r i e s 1921a, 60).

³ Kairys nurodo, kad gavęs valdžios užsakymą 1921 m. vasarą apkeliavo Labguvos, Žemupio, Tilžės, Ragainės ir Pilkalnio apskritis ir papildomai dar raštu apklausė apskričių nuo Galdapės iki Darkiemio pastorius apie lietuvių kalba vykstančias pamaldas (K a i r i e s 1994 [1921], 77; K l e i n 2009, 224).

tas Herderio institutui. Vadovaudamas priešlietuviškoms to krašto organizacijoms „Klaipėdos krašto sąjunga“ (vok. Memellandbund) ir „Rytų Vokietijos tėvynės tarnyba“ (vok. Ostdeutscher Heimatdienst), Kairys teikė žinias Vokietijos valdžios įstaigoms apie lietuvių organizacijų veiklą. Tilžėje rašytos jo ataskaitos keliaudavo į Gumbinės vyriausybės bažnyčių ir mokyklų skyrių, po to buvo siunčiamos į Karaliaučių ar Berlyną. Patekusios Prūsijos vidaus reikalų ministrui Berlyne buvo archyvuojamos, todėl šiandien jas galima rasti Prūsijos valstybės kultūrinio palikimo slaptajame archyve Merseburgo skyriuje (S t o r o s t 1993, 120). Nemažai tokių ataskaitų mašinraščio nuorašų saugoma ir Herderio instituto Dokumentų archyve (*DSHI 100 Kairies 14; DSHI 100 Kairies 21*). Akivaizdu, kad lojaliai vykdydamas pareigas savo profesines perspektyvas Kairys siejo su Vokietija, todėl tyrinėjimuose įvardijamas kaip pritaręs lietuvių asimiliacijai (J a k u b a v i č i e n ė 2011, 17) ar uolus jos vykdytojas (S t o r o s t 1993, 119).

Kita vertus, nurodoma, kad Kairio kolegoms Tilžėje ir Karaliaučiuje galėjo kilti įtarimų dėl jo nacionalinio tapatumo, mat kartais jis rėmėsis savo lietuviškomis šaknimis (T r a b a 2000, 19). Tai liudija jo filologiniai interesai – lietuvių kalba domėjosi kaip „Lietuvių literatūrinės draugijos“ Tilžėje narys. Šiuos interesus plačiau atskleidžia Herderio institute esantis jo archyvas (*DSHI 100 Kairies 18*), liudijantis prof. Zieseimerio padėką už pagalbą renkant medžiagą prūsų kalbos žodynėliui, Kairio palikime esama prūsų papročių nuorašų, rankraštinio lietuvių–vokiečių kalbų žodynėlio pradmenų.

2.3. Į šio straipsnio analizės lauką patenka po Pirmojo pasaulinio karo Rytprūsių spaudoje išryškėjusi šių asmenybių polemika lietuvių kalbos vartojimo klausimais, kuri dėl aštrėjančios sociokultūrinės situacijos peraugo į konfrontaciją, tačiau nutrūko 1934 m. Kairį iškėlus dėstyti į J. W. Goethe's institutą Berlyne. Kairys spaudoje ir ataskaitose pripažįsta Vydūną esant lietuviško judėjimo siela, tačiau įvardija jį vegetaru, prisiekusiu teosofu ir atsiskyrėliu, kurio skelbiamos lietuviybės idėjos jau nebeturi adresato (K a i r i e s 1922, 131). Kairio iniciatyvai priskirtini išpuoliai prieš Vydūną Tilžės gatvėse (J a k u b a v i č i e n ė 2011, 17). Tokiam priešiškumui sąlygas sudarė tas faktas, kad Vydūnas, buvęs mokytoju ir gaudamas Rytprūsių tarnautojo pensiją, neliko lojalus savo statusui, o pasinėrė į lietuviybės gaivinimo veiklą (S t o r o s t 1990b, 43). Vydūnas spaudoje stengėsi dalykiškai atsakyti į neobjektyvią Kairio kritiką, aptardamas užgauliojimus apgailestavo, kad jo veikla yra netinkamai interpretuojama (V y d ū n a s 1930b, 83).

3. Iliustruojant skirtingus šių asmenybių požiūrius į Rytprūsių lietuvių kalbą pasirinkti ryškiausius skirtumus atskleidžiantys atvejai, susiję su pragmatika dvikalbėje lietuvininkų bendruomenėje (vartojimo sferomis, lietuvių kalbos išlikimu asimiliacijos ir kartų kaitos procese) bei pačios lietuvių kalbos ypatumais (ortografija ir leksika).

Pirmojo pasaulinio karo metais Rytprūsių lietuvių visuomenės veikėjai pažymėdavo, kad lietuviai žina, kokių privalumų jie gauna iš Rytprūsių valdžios, nors ir norėtų, kad dėl jų kalbos būtų daroma daugiau, o jų nacionalinis jausmas dar nėra pakankamai sužadintas (G a i g a l a t 1915, 23). Iš tiesų Rytprūsių lietuviai XIX a. pab.–XX a. pr. žadino mokslinį susidomėjimą lietuvių kalba ir dėl knygų spausdinimo ir gabenimo buvo tapę lietuvių tautinio atgimimo lopšiu (T a u -

ber 1993, 7). Tačiau ši bendruomenė buvo valstybiniais ir religiniais ryšiais labai susijusi su Vokietija, o dėl ekonominio ir kultūrinio užsidarymo kaimuose (politinis elitas susijęs tik su žemės ūkiu) ir konservatyvumo (už lietuvių kalbos teises aktyviausiai kovojo dvasininkai ir mokytojai, o gydytojų ir advokatų – moderniojo kapitalizmo atstovų – buvo reta) nesudarė sąlygos susiformuoti tautinei šios bendruomenės savimonei (V a r e i k i s 2000, 56–58) ir stipriai kolektyvinei sąmonei. Išorėje atsiradus Lietuvos valstybei, t. y. svarbiam tautinį identitetą formuojančiam faktoriui, pagrindinė Rytprūsių lietuvių tautinės savimonės konflikto priežastis buvo bandymas savo kalbą vartoti kaip regioninės specifikos bruožą ir kartu kaip sąsają su lietuvių tauta Lietuvoje.

3.1. Vydūnas ir Kairys išreiškia požiūrį į lietuvių kalbos pragmatiką Rytprūsiuose aptardami lietuvių kalbą vartojančios bendruomenės statistiką, įvertindami lietuvių kalbos vartojimo sferas ir jos mokymo galimybes bei lietuviybės atramas.

3.1.1. Nedideliais tiražais ėjusi Rytprūsių lietuviška spauda (*Naujasis Tilžės keleivis*, *Unsere Stimme*) ir amžininkų atsiminimai rodo, kad dvikalbystės sąlygomis lietuvininkų namuose dar buvo kalbama lietuviškai (L a c h a u e r 1996, 76–79), tarpukariu netgi keturmečiai vaikai gerai kalbėjo abiem kalbomis ir atsižvelgdami į pašnekovą pasirinkdavo tinkamą kalbą (su seneliais ir samdiniais kalbėję lietuviškai, su tėvais – neretai jau ir vokiškai) (Ibid., 13).

Kairys įsitikinęs, kad lietuviybė smarkiai nyksta ir tik laiko klausimas, kada jos nebeliks (K a i r i e s 1922, 153), todėl ir lietuvių kalbinė bendruomenė jam – daugiau statistikos objektas, kuriuo domėtis skatina tik duomenų iš pastorių ir mokytojų rinkimas ataskaitoms. Vydūnas spaudoje kritikuoja tendencingą Tilžės mokyklų inspektoriaus statistiką, nes paprastai tie vaikai, kurie nurodo esą dvikalbiai, mokyklų statistikoje nepriskaičiuojami prie lietuvių (V y d ū n a s 1930c, 88). Būdamas kruopštus statistikas, Kairys pažymi, kad lietuviškai kalbantys susikoncentravę Tilžėje ir keliuose Nemunynės kaimuose (Išėje yra apie 20, Lujuje – apie 50, Taujoje – apie 100 lietuvių (K a i r i e s 1994 [1921], 83)) ir čia lietuviybė dar gana tvirta. Išėje jaunimas kalbą tik vokiškai, tarime jau beveik išnykęs lietuviškas akcentas, šnekamoji kalba kaime esanti išimtinai tik vokiečių. Tauja vis dėlto dar vadintina lietuvišku kaimu, nes čia netgi vokiečiai perėmę lietuvišką akcentą, čia esama nemažai vaikų, kurie tik mokykloje pradeda mokytis vokiečių kalbos (K a i r i e s 1931). Tokie duomenys tik patvirtina nuomonę, kad XX a. trečiajame dešimtmetyje lietuvių kalba stipriausiai laikėsi Tilžėje ir atokesnėse teritorijose (žvejų kaimuose), ją šeimose vartojo paprasti lietuviai, kurių savimone sąlygojo poreikis laikytis lietuviškų papročių ir tradicijų.

Kairys labai uoliai stengėsi įrodyti, kad mažėja lankančių lietuviškas pamaldas. Neretai lietuviškai mokančių pastorių nebuvimą jis aiškino tuo, kad lietuviškų parapijų pastoriai suvokia, kad vokietinimas neišvengiamas, ir su retomis išimtimis siekia pagreitinti šį procesą (K a i r i e s 1922, 74). Dėl to, kad mokyklose nebedėstoma lietuvių kalba, nykstanti ir lietuviškoji konfirmacija, nors kai kuriose parapijose dar esama nemažai lietuvių (Ibid., 76). Mat vaikai prašą tėvų leisti jiems eiti vokiškosios konfirmacijos, nes einant lietuviškosios jiems dar reikėtų visą reikalingą medžiagą išmokti lietuviškai. Kita vertus pats Kairys pripažįsta, kad konfirmantų skaičiaus sumažėjimas nėra tikslus lietuviybės sumažėjimo Prūsijoje rodik-

lis, nes ir po vokiškosios konfirmacijos vaikai iš lietuvių šeimų kartu su savo tėvais lanką lietuviškas pamaldas (Ibid., 75).

Vydūnas gimtąją kalbą vertino kaip tautos dvasios išraišką (S t o r o s t 1993, 131) ir vadovaudamasis tokia intencija stengėsi paveikti vokiečių valdžią, kad ši leistų mokyklose dėstyti lietuvių kalbą. Iš tiesų kiek problemiška buvo tai, kad dauguma lietuvininkų nacionalinį judėjimą Rytprūsioose suprato tik kaip siekį išsaugoti lietuvių kalbą viešajame gyvenime (J a k u b a v i č i e n ė 2011, 13). Nutautusieji pritarė Kairio skelbiamai nuostatai, kad vietos lietuvių kalbai Rytprūsioose nebėra, lietuvių kalbos pamokų nebereikia, o leidimas dėstyti tikyba lietuviškai tik sukeltų bereikalingą sumaištį (K a i r i e s 1922, 102). Kairys taip pat nurodė, kad į kultūrinę veiklą nepavyksią pritraukti jaunimo, mat jauni lietuviai, įgiję gerą išsilavinimą vokiškose mokyklose, esą savarankiški ir veiklūs (Ibid., 114), mąstą pragmatiškai – pasiekti daug galima tik su vokiečių kalba.

Vydūnas ragino eiti kitu keliu – nepasiduoti provokacijoms ir kiek įmanoma tęsti kultūrinį darbą (B a g d o n a v i č i u s 2005, 36). Tilžėje radęs bendraminčių (Jagomastų šeima, M. Raišukytė ir kt.), skaitydamas paskaitas, rengdamas koncertus tiesiogiai bendraudavo su lietuvininkais, straipsniuose ragino neužmiršti gimtosios kalbos, įsijungti į kultūrinį judėjimą. Vydūnas rūpinosi, kad išstumta iš viešojo gyvenimo lietuvių kalba būtų vartojama bent jau privačioje sferoje (šeimoje, privačiuose kursuose), ypač siekė, kad jaunoji karta neprarastų ryšio su lietuvių kalba. Nebevykstant lietuvių kalbos pamokoms mokykloje, veiklių lietuvininkų rūpesčiu jos mokymas buvo perkeltas į privačią sferą – jau nuo 1929 m. rudens „Vokietijos lietuvių susivienijimas“ organizavo 4 valandų trukmės per savaitę lietuvių kalbos kursus Tilžėje. 1931 m. balandžio 1 d. šiam susivienijimui buvo leista vesti lietuvių kalbos kursus Taujoje, Kalviuose, Sentauniuose ir Šilgaliuose. 1931 m. balandžio mėn. įkurta Vydūno vadovaujama mokyklų taryba pritarus Rytprūsių kultūros draugijoms parašė kreipimąsi į pasaulio lietuvius, prašydama aukoti lėšas lietuviškų privačių mokyklų ir darželių steigimui Rytprūsioose. Jau po poros savaičių Kairys, savo ataskaitoje Rytprūsių provincijos vyriausybei aptardamas šių privačių lietuvių kalbos kursų steigimą, nori užkirsti kelią lietuvybės stiprėjimui: Taujoje rengiantis steigti lietuvišką vaikų darželį prašo skirti lėšų vokiško darželio steigimui (K a i r i e s 1931, 2–3).

Per tokius kursus buvo aktyvinamas vaikų ir jaunimo domėjimasis lietuvių kalba, jaunoji karta buvo įtraukiama į kitą kultūrinę veiklą, leidžiančią tobulinti lietuvių kalbos žinias, pavyzdžiui, vaikai siunčiami vasaros atostogų į Alytų (K a i r i e s 1932, 36). Tokie kursai ir kultūrinė veikla vaikams būdavo naudingi: aptardamas kalėdinius vakarėlius, kuriuos 1932 m. Tilžėje organizavo „Vokietijos lietuvių susivienijimas“ ir Vydūno „Tilžės giedotojų draugija“, Kairys pastebėjo, kad kursus lankiusių vaikų kalbos žinios geresnės nei suaugusiųjų (K a i r i e s 1933).

Vydūno požiūris į lietuvių kalbos vartojimą Rytprūsioose rėmėsi jo kultūrinio judėjimo užmojais ir siekiu, kad lietuvių kalba būtų puoselėjama privačioje sferoje (šeimoje, privačiuose kursuose, lietuvininkų visuomeninėje veikloje). Humboltizmui prilystančios jo kalbos vartojimo idėjos nebuvo išgirstos vokiečių valdžios. Kairio domėjimasis lietuvių kalbos pragmatika Rytprūsioose apsiribojo kruopščiai renkama statistika apie lietuvių bendruomenę, jo politinis lojalumas sąlygojo kate-

gorišką požiūrį, kad lietuvių kalba viešojoje sferoje jau išnykusi, o jos puoselėjimo apraiškas privačioje sferoje reikia užgniaužti.

3.1.2. Archyvinėje medžiagoje ir tarpukario publicistikoje atsiskleidžia abiejų Rytprūsių pedagogų požiūriai į lietuvių kalbos mokymo metodiką ir didaktiką.

Vydūnas piktinasi, kad mokymą paveikė politika, pavyzdžiui, nors tarpukariu Klaipėdos krašte ir norima įvesti lietuviškų pamokų, tačiau tai daroma netinkamai: „Nori lietuviškomis pamokomis pradėti nuo vidurinio laipsnio. O mažieji bus mokinami pirma vokiškai! [...] Ne kad vaikas vokiečiu arba lietuviu būtų, yra reikalavimas viso auklėjimo, bet kad žmoniškosios jo galios būtų kuo geriau išlavintos“ (B r u o ž i s 1935, 83). Vydūnas rūpinasi, kad privačiuose lietuvių kalbos kursuose būtų dirbama kūrybiškai, t. y. taikant Berlico metodą⁴ (S t o r o s t 1990b, 10), kai kalbos mokoma ne mechaniškai, o komunikatyviai, remiantis šnekamąja kalba, naudojant vaizdus, paveikslus ir paradigmas, klausimų–atsakymų pratimus, gramatikos mokoma praktiškai. Vydūnas pats jį taikė savo *Vadove lietuvių kalbai pramokti* (V y d ū n a s 1912), šis metodas buvo nuolat minimas privačių lietuvių kalbos kursų steigimo prašymuose. Čia atsiskleidžia Vydūno nuostata, kad kitų kalbų reikia mokytis gretinant jas su gimtąja kalba, kartu ugdomas gebėjimas aiškiai mąstyti (S t o r o s t 1993, 131).

Kairys, aprašydamas istorinius procesus Rytprūsiuose, simpatizavo lietuvių tautinei grupei, tačiau tik ten, kur ji nesiekė susijungti su Lietuvoje gyvenančiais lietuviais (K l e i n 2009, 226). Tokiais atvejais Kairys reikšdavo kategorišką nuomonę. Pavyzdžiui, išlikdamas lojalus vokiečių valdžiai, jis kritikuoja Klaipėdos krašte lietuvių kalbai mokytį naudojamą 1921 m. Adomo Brako ir Martyno Kairio sudarytą elementorių, mat jame mokoma skaityti lotynišku šriftu ir Lietuvos rašybos, kokia vartojama Žemaitijoje, išmetami iš vokiečių kalbos atėję žodžiai, sintaksė nutolusi nuo įprastinės, turinys orientuotas į Lietuvą, vengiama užuominų apie Vokietiją (K a i r i e s 1922, 45).

Vydūno ir Kairio požiūriai į tai, kaip turi būti dėstoma lietuvių kalba, skyrėsi iš esmės. Kairio vertinimą lėmė jo politiniai įsitikinimai – jis netoleravo suartėjimo su Lietuvos lietuvių kalba. Gimtąją kalbą laikydamas asmenybės pagrindu Vydūnas stengėsi, kad net ir dvikalbystės sąlygomis kursuose jos būtų mokoma kūrybiškai.

3.1.3. Aptariamuose šaltiniuose Vydūnas ir Kairys išsako savo požiūrį į lietuvių kalbos atramas Rytprūsiuose (susirinkimininkus ir spaudą).

Lietuvių kalbai smarkiai traukiantis iš bažnyčių, jos svarbia atrama religiniame lietuvininkų gyvenime dar buvo susirinkimininkai, mat lietuvių kalba jiems buvo būtinas religinės komunikacijos instrumentas. Kairys susirinkimininkus taip pat laikė viena iš priešasčių, padėjusių išlaikyti lietuviybę, mat jie versdami šventas knygas ir kurdami šventas giesmes populiarino lietuvių kalbą (K a i r i e s 1922, 80).

Kairys apgailėstavo, kad XX a. trečiajame dešimtmetyje dėl aktyvios lietuvių spaudos Prūsijos lietuvininkų suvokietinimas vyksta vangiai (Ibid., 102), o vo-

⁴ Pirmąją tokio pobūdžio mokyklą 1878 m. JAV įkūrė vokiečių kilmės pedagogas M. D. Berlicas, greitai ją visame pasaulyje išpopuliarino jo sūnėnas H. Berlicas.

kiečių valdžia lietuviškos spaudos grėsmei neskirianti reikiamo dėmesio. Jis ironiškai atsiliepia apie Rytprūsių lietuviškos spaudos leidėjų (kartu ir Vydūno bendraminčių) nuostatas, pvz., spaustuvininkas Enzys Jagomastas gatvėje kalbąs ir sveikinašis lietuviškai ir kiekvienu atveju verbuojaš lietuviybės veiklai (Ibid., 144), Martynas Jankus galvojaš, kad ir sritis piečiau Nemuno tapsianti Lietuvos dalimi (Ibid., 143).

Vydūnas spaudoje kaip tik matė galimybę pasisakyti ir paveikti lietuvininkus savo praktine filosofija. Straipsnius jis rašė lietuviškai, o norėdamas pasiekti platesnį skaitytojų ratą, rašydavo ir vokiškai. Pabrėždamas gimtosios kalbos svarbą, Vydūnas daug dėmesio skyrė kultūrinei pačios kalbos misijai, jos reikšmei dvasiniam žmogaus gyvenimui: „Kas išmoksta svetimos kalbos savo gimtosios gerai nemokėdamas, nebetenka iš gamtos jam duotos inteligencijos ir dvasios stiprybės. O kas gerai mokėdamas gimtąją kalbą išmoksta dar ir kitą, pakyla laipteliu aukščiau. Mokslas tai jau seniai žino, tik ne mūsų platusis žmonių ratas. <...> Kai kurie galvoja netgi daug pasiekę, kai pamiršta savo lietuviybę“ (V y d ū n a s 1930a, 51).

Vydūnas savo publicistika apeliavo ir į vokiečių savimone, aiškino, kad kiekvienos tautos vertę geriausiai gali išryškinti jos gimtoji kalba, leidžianti atsiskleisti jos dvasinei kultūrai, todėl jos negalima užgniaužti: „O ir vokiečiai galvoja kažką laimėję, kai lietuviai pamiršta lietuviybę, tačiau taip tik įgyja daugiau menkaverčių žmonių“ (Ibid.). Akivaizdu, kad Vydūno publicistika nebuvo nukreipta prieš Vokietiją, kaip pažymi ir kiti tyrinėtojai, jo raštuose matome pastangas siekti pusiausvyros ir draugiško sugyvenimo, praturtinančio abiejų tautų kultūras (S t o r o s t 1993, 119).

Vertindami lietuviybės atramas Rytprūsiuose, Vydūnas ir Kairys vadovavosi savo skirtingu nacionaliniu lojalumu, todėl šie vertinimai tokie prieštaringi. Kairys nepatinkamai vertino susirinkimininkus ir spaudą bei siekė, kad jų veikla kuo greičiau nutrūktų. Vydūnas spaudoje matė galimybę skleisti gimtosios kalbos svarbos asmenybei filosofiją, apeliuoti į lietuvių ir į vokiečių savimone.

3.2. Publikacijose ir archyvinėje medžiagoje yra duomenų, kur aptardami lietuvių kalbos bruožus Vydūnas ir Kairys pristato rašybos ir leksikos situaciją ir polemizuoja dėl naujovių.

3.2.1. Pirmojo pasaulinio karo metais gretindamas lietuvių kalbą Rytprūsiuose ir Lietuvoje Vilius Gaigalaitis rašė, kad visų pirma Lietuvoje vartojamas raštas yra sunkiai suprantamas Rytprūsių lietuviams, dėl to sunku ateityje tikėtis abiejų kalbos atšakų suartėjimo (G a i g a l a t 1915, 22). Šios konservatyvios nuomonės Rytprūsių lietuvių bendruomenė laikėsi ir tarpukariu.

Vadovaudamasis šia vyraujančia nuomone, Kairys kritikuoja netgi išorinio grafinio vaizdo (raidyno) suartėjimą su Lietuvos rašyba – Lietuvoje vartojamo lotyniško pagrindo raidyno perėmimas reikštų, kad reikia iš naujo perpausdinti Bibliją, giesmių knygas ir visko mokytis iš naujo (daiktavardžius rašyti mažąja raide, naudoti čekiškus rašto ženklus). Rytprūsiuose nuo senų laikų vartojamas vokiškas (gotiškas) raidynas paplito dėl to, kad pirmieji lietuviški spausdinti raštai Prūsijoje išėjo hercogo Albrechto leidimu (K a i r i e s 1922, 29). Kairio kritika nukreipta į tokį suartėjimą su Lietuvos rašyba siūlančius visuomenės veikėjus (Ibid.,

30). Vydūnas taip pat nesiūlė vienareikšmiškai pereiti prie Lietuvoje vartojamos abėcėlės, pats vartojo ir Rytprūsių bei Lietuvos raštijai teikė tautinį lotyniško pagrindo raidyną. Nors Vydūno vartota rašyba ir vadinama vydūniškąja, pats Vydūnas jos nelaike vien savo išradimu. Mat ši rašyba išsivystė natūraliai, bendradarbiaujant su Jonu Basanavičiumi ir kitais. Vydūnas sau priskyrė tik uždėtuosius ženklus ilgiui žymėti (V y d ū n a s 1912, III): ilgiesiems ir nosiniams balsiams žymėti buvo vartojamas stogelis (a, ą – â, è – ê, į – î, ū, ū – û), kad dėl nosinių raidžių gausumo teksto skaitymas nebūtų varginantis. Priebalsiai š ir ž buvo žymimi vientisais ženklais Ĵ ir ʒ siekiant išvengti Lietuvoje vartojamų slaviškų, t. y. čekiškų, skolinių (š, ž). Vydūno manymu, visos šios formos atitinkančios lietuviškumo dvasią, esančios estetiškesnės. Tačiau, nepaisant gausių Vydūno raštų, ši rašyba nesulaukė platesnio paplitimo (K a i r i e s 1922, 32). Siekiant paveikti daugiau skaitytojų, Vydūno straipsniai Rytprūsių periodikoje paprastai būdavos skelbiami įprastais kalbinei bendruomenei gotiškais rašmenimis.

Galimybė suartėti su Lietuvoje vartojama rašyba sulaukė Kairio ir Vydūno dėmesio. Kairys šią galimybę, kaip laužančią Rytprūsių lietuviams įprastas tradicijas, kategoriškai atmetė. Vydūnas vartojo ir teikė savo tautinio pagrindo abėcėlę, tačiau ji nesulaukė konservatyvios lietuvininkų bendruomenės pripažinimo.

3.2.2. Abu amžininkai atkreipė dėmesį į lietuvininkų asimiliacijos skatinamą Rytprūsių lietuvių kalbos nykimą. Kairys stebėjosi, kad šnekamojoje kalboje vos begalima atpažinti lietuvių kalbą, pavyzdžiui, sakinyje „Gryszuok auch deine Frau“ (vok. „Grüße auch deine Frau“) (K a i r i e s 1922, 29). Vydūnas kaltina pačius lietuvininkus, kad jie nesidomi savo kalbos grynumu, tarp jų vis daugėja tokių, „kurie tik tokią lietuvių kalbą žino, kuri jau ilgai Prūsuoje išjuokiamą kaip Gruesuokit–jūsū–Frau–Kalba“ (V y d ū n a s 1916, IV).

Apie iš vokiečių kalbos perimamus kultūrinius skolinius Kairys rašė, kad gyvendami tarp vokiečių lietuviai laisva valia ir neverčiami savo kalbą pritaikė esamai sąlygomis, todėl daug kasdieninių buities daiktų vadinami vien tik iš vokiečių kalbos pasiskolintais žodžiais, pavyzdžiui, drešmašynas ‘kuliamoji’, arkmašynas ‘grėbiamoji’, aumašynas ‘pjaunamoji’ (K a i r i e s 1922, 29). Iš tiesų asimiliacija buvo jau tiek pažengusi, kad dvikalbystės sąlygomis tai daryta paprasčiausiai dėl patogumo, juolab, kad analogų tokiems kultūriniais skoliniais nelabai galėjo pasiūlyti ir besikurianti bendrinė lietuvių kalba. Patys Rytprūsių lietuviai ir nebuvo linkę vadovautis Lietuvos lietuvių kalba, vadindami ją žemaitiška. Dvikalbiams Klaipėdos krašto lietuviams buvo sunku skaityti vokiškų potvarkių vertimus į lietuvių kalbą, skelbiamus šio krašto laikraščiuose (Ibid., 30). Idealizuoti Vydūno siekiniai apie vertimo adekvatumą nebegalėjo rasti realaus pagrindo: „Kas nori sudaryti žodynėlį, turi gebėti ne vien nurašyti, bet ir abiem kalbomis galvoti ir jausti žodžių reikšmę“ (V y d ū n a s 1916, IV).

Lietuvininkų bendruomenės asimiliacijos veikiamą jų gimtosios kalbos nykimą Kairys vertino kaip natūralų ir neišvengiamą procesą, Vydūnas dar bandė apeliuoti į lietuvininkų sąmoningumą.

Išvados

Vydūnas ir Kristupas Kairys – tik išorinių bendrumų siejamos XIX a. pab.–XX a. pr. Rytprūsių asmenybės (lietuvių kilmės pedagogai), kurių konfrontuojantys požiūriai į tarpukario lietuvių kalbą Rytprūsiuose atsiskleidžia įvairaus pobūdžio šaltiniuose. Lojalus vokiečių valdžiai Tilžės mokyklų inspektoriaus Kairio nuomonė atsispindi Vokietijos valdžiai rašytose ataskaitose ir rengtuose memorandumuose (archyviniuose šaltiniuose) bei pasisakymuose vokiškoje spaudoje. Lietuvybės puoselėtojas Vydūnas savo nuostatas apie lietuvių kalbos išlaikymą dažniausiai skelbė Rytprūsių lietuvių bendruomenės spaudoje.

Į Vydūno ir Kairio polemiką (konfrontaciją) pateko aktualūs tarpukario Rytprūsių lietuvių kalbos klausimai, kurie padeda detalizuoti lietuvių kalbos vartojimo sferų analizę, atskleisti kalbinės bendruomenės savimonės kaitos tendencijas ir jos konservatyvų santykį su naujovėmis, geriau pažinti pačios kalbos ypatybes (rašybą, leksiką) ir dvikalbystės poveikį Rytprūsių lietuvių kalbai.

Aptarti prieštaringi šių asmenybių požiūriai į lietuvių kalbą atskleidžia du skirtingus tautinės savimonės tipus, kuriuos formavo vaikystės aplinka, profesiniai išpareigojimai, vidiniai įsitikinimai ir santykis su politine bei sociokultūrine krašto situacija. Vydūnas – laisvos dvasios praktinės filosofijos atstovas, savo straipsniais, knygomis ir visuomenine veikla skatinęs lietuvininkus dvikalbystės sąlygomis gerbti, saugoti ir vartoti Rytprūsių lietuvių kalbą bent privačioje sferoje, siūlęs lingvodidaktinių ir ortografijos idėjų. Kristupas Kairys galėtų būti įvardytas jau nutautusiu lietuviu arba lietuviu, kurio asimiliacija užsitęsė, mat, išsprautas į lojalumo valdžiai ir politinėms pažiūroms rėmus, jis išreiškė tik pasyvų požiūrį be praktinio intereso.

Literatūra ir šaltiniai

- B a g d o n a v i č i u s 2005 – Vacys Bagdonavičius, *Vydūnas*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- B r u o ž i s 1935 – Anas Bruožis, *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*. Redagavo Vincas Vileišis. Didž. ir Maž. Lietuvos kultūr. bendradarbiavimo s-gos finansų m-jos tarnautojų skyriaus leidinys, Kaunas.
- J a k u b a v i č i e n ė 2011 – Ingrida Jakubavičienė, „Lietuvių tautinės bendruomenės padėtis Rytų Prūsijoje XX a. 3–4 dešimtmečiuose“, *Istorija*. Mokslo darbai, t. 81, Vilnius: VPU leidykla, 12–22.
- G a i g a l a t 1915 – Wilhelm Gaigalat, *Die litauisch-baltische Frage*. Von Dr. Gaigalat, Mitglied des Hauses der Abgeordneten, Berlin: Verlag der Grenzboten.
- K a i r i e s [1921] – Christoph Kairies, *Das Litauertum in Ostpreussen südlich des Memelstromes. Berichterstatter: Kreisschulrat Kairies in Tilsit* (Bruchstück) o. J. (mašinarštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 100 Kairies 25, 2r–4v).
- K a i r i e s 1921a – Christoph Kairies, *Reiseerlebnis* (mašinarštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 100 Kairies 14, 60–60v).
- K a i r i e s 1922 – Christoph Kairies, *Die Litauer in Preussen und ihre Bestrebungen. Eine historisch-kritische Betrachtung von Kreisschulrat Kairies*. Tilsit, im April 1922 (mašinarštis). (Herderio instituto bibliotekos signatūra: R/6 III C 9).

- K a i r i e s 1994 [1921] – Christoph Kairies, „Das Litauertum in Ospreußen südlich des Memelstromes im Jahre 1921“, *Annaberger Annalen*, Ausgabe 2, Heidelberg, 76–110.
- K a i r i e s 1931 – Christoph Kairies, *Ostd. Heimatdienst Tilsit, Tgb. Nr. 1878, An den Herrn Landeshauptmann der Provinz Ostpreussen <...>, den 30. April 1931* (mašinėraštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 100 Kairies 14).
- K a i r i e s 1932 – Christoph Kairies, *Nachrichten aus der lit. Bewegung. Tilsit, den 2. Juni 1932* (mašinėraštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 100 Kairies 21, 36–37).
- K a i r i e s 1933 – Christoph Kairies, *Nachrichten aus der litauischen Bewegung. Tilsit, den 2. Januar 1933* (mašinėraštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 100 Kairies 21).
- K l e i n 2009 – Manfred Klein, „Martynas Jankus und das Deutsche Reich“, *Annaberger Annalen*, Ausgabe 17, Lampertheim: Litauisches Kulturinstitut, 206–236.
- L a c h a u e r 1996 – Ulla Lachauer, *Paradiesstraße. Lebenserinnerungen der ostpreußischen Bäuerin Lena Grigoleit*, Hamburg: Rowohlt.
- LE – *Lietuvių enciklopedija*, X, Boston: Lietuvių enciklopedijų leidykla, 1976.
- MLE – *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, I–IV, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000–2009.
- S t o r o s t 1990a – Jürgen Storost, „Vydūnas Vater“, *Vydūnas*, Berlin (mašinėraštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 150 LAR, Vydūnas 6, IV).
- S t o r o s t 1990b – Jürgen Storost, „Vydūnas im Spiegel zeitgenössischer deutscher Behörden und Presseorgane. Eine Dokumentation“, *Vydūnas*, Berlin (mašinėraštis). (Herderio instituto Dokumentų archyvo signatūra: DSHI 150 LAR, Vydūnas 6, I).
- S t o r o s t 1993 – Jürgen Storost, „Vydūnas und die Sprache“, *Annaberger Annalen*, Ausgabe 1, Lampertheim: Litauisches Kulturinstitut, 107–131.
- T a u b e r 1993 – Joachim Tauber, *Die deutsch-litauischen Beziehungen im 20. Jahrhundert*, Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk.
- T r a b a 2000 – Robert Traba, „Einführung in die Problematik: Vereinsleben und Modernisierung als identitätsstiftende Faktoren in den ethnisch gemischten Gebieten von Preußisch-Litauen“, *Selbstbewusstsein und Modernisierung. Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Robert Traba (Hg.), Osnabrück: fibre, 7–53.
- V a r e i k i s 2000 – Vygantas Vareikis, „Migrationsprozesse und der Wandel der sozialen Struktur Kleinlitauens“, *Selbstbewusstsein und Modernisierung. Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Robert Traba (Hg.), Osnabrück: fibre, 55–68.
- V y d ū n a s 1912 – Vydūnas, *Vadovas Lietuvių kalbai pramokti. Litauischer Führer zur Erlernung der Anfangsgründe der litauischen Sprache*, Tilžė: Rūta.
- V y d ū n a s 1916 – *Deutsch-litauischer Wortschatz (Vokietiu-Lietuvių žodių rinkinys)*. Bearbeitet von W. St. Vydūnas, Tilsit: Druck und Verlag Otto v. Mauderode.
- V y d ū n a s 1930a – Vydūnas, „Zur Besinnung auf die Heimat“, *Unsere Stimme. Zeitschrift der litauischen Minderheit in Ostpreussen*, Heft 3, Tilsit: Druck und Verlag der Buchdruckerei „Lituania“, 50–51.
- V y d ū n a s 1930b – Vydūnas, „Kulturpflege in unserer Heimat“, *Unsere Stimme. Zeitschrift der litauischen Minderheit in Ostpreussen*, Heft 4, Tilsit: Druck und Verlag der Buchdruckerei „Lituania“, 82–87.
- V y d ū n a s 1930c – Vydūnas, „Der litauische Unterricht in den Schulen“, *Unsere Stimme. Zeitschrift der litauischen Minderheit in Ostpreussen*, Heft 4, Tilsit: Druck und Verlag der Buchdruckerei „Lituania“, 87–89.

Indrė Brokartaitė-Pladienė

Prieštaringi požiūriai į lietuvių kalbą Tilžėje XX a. 3–4-uoju dešimtmečiais: amžininkų liudijimai Marburgo Herderio instituto archyve

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *Rytprūsių lietuvių kalba, tautinė savimonė, Vydūnas, Kristupas Kairys, konfrontacija, kalbos vartojimo sferos, asimiliacija, rašyba, leksika.*

Marburge įsikūrusio Herderio instituto Dokumentų archyvo medžiaga atveria galimybę papildyti turimus duomenis apie lietuvių kalbą Rytprūsiuose ir analizuoti, koks tarpukariu buvo Tilžės apskrities lietuvių tautinės mažumos santykis su gimtąja kalba.

Straipsnyje remiantis dviem Herderio instituto Dokumentų archyvo rinkiniais (Kristupo Kairio rašytiniu palikimu ir Povilo Rėklaičio palikime esančiais Viliaus Gaigalaičio ir Jurgeno Storosto dokumentais) tiriami lietuviybės puoselėtojo Vydūno (1868–1953) bei vokiečių valdžiai lojalus Tilžės mokyklų inspektoriaus Kristupo Kairio (1876–1951) požiūriai į Rytprūsių lietuvių kalbos išlikimą asimiliacijos ir kartų kaitos procese. Siekiant išsamiau atskleisti konfrontuojančius šių asmenybių požiūrius pasitelkiama tarpukario Rytprūsių elementorių ir spaudos medžiaga bei istorikų tyrimai.

Į Vydūno ir K. Kairio konfrontaciją patekę aktualūs tarpukario Rytprūsių lietuvių kalbos klausimai padeda detalizuoti lietuvių kalbos vartojimo sferų analizę, geriau pažinti pačios kalbos ypatybes (pvz., ortografijos ir leksikos bruožus). Aptarti prieštaringi šių asmenybių požiūriai į lietuvių kalbą atskleidžia du skirtingus tautinės savimonės tipus, kuriuos formavo vaikystės aplinka, profesiniai išsipareigojimai, vidiniai įsitikinimai ir santykis su socio-kultūrine Rytprūsių situacija. Vydūnas – laisvos dvasios praktinės filosofijos atstovas, savo straipsniais, knygomis ir visuomenine veikla skatinęs lietuvininkus dvikalbystės sąlygomis gerbti, saugoti ir vartoti Rytprūsių lietuvių kalbą bent privačioje sferoje, siūlęs lingvodidaktinių ir ortografijos idėjų. K. Kairys galėtų būti įvardytas jau nutautusiu Rytprūsių lietuviu arba lietuviu, kurio asimiliacija užsitęsė, mat, išpraustas į lojalumo valdžiai ir politinėms pažiūroms rėmus, jis išreiškė tik pasyvų požiūrį be praktinio intereso.

Indrė Brokartaitė-Pladienė

Contradictory Attitudes towards the Lithuanian Language in Tilžė in the 3rd and 4th Decades of the 20th Century: Contemporaries' Testimonies in the Archive of Marburg Herder Institute

S u m m a r y

Keywords: *the Lithuanian language in East Prussia, national self-awareness, confrontation of Vydūnas and Kristupas Kairys, spheres in which Lithuanian was used, orthography, vocabulary.*

The material belonging to Document archive of Herder institute established in Marburg provides the opportunity to supplement the available data about Lithuanianism in East Prussia and analyze the relationship of Lithuanian national minority (in the district of Tilžė) with the native language during the interwar.

With reference to two collections of Document archive of Herder institute (written heritage by Kristupas Kairys as well as Vilius Gaigalaitis' and Juergen Storost's documents present in Povilas Rėklaitis' heritage), this article researches attitudes of Vydūnas (fosterer of Lithuanianism) (1863-1953) and Kristupas Kairys (school inspector of Tilžė who was loyal to German authority) (1876-1951) towards the survival of the Lithuanian language in East Prussia in the process of assimilation and alternation of generations. In order to reveal the confronting attitudes of these personalities in detail, the primer and press material as well as historians' research of interwar East Prussia have been used.

Topical issues of the Lithuanian language peculiar to interwar East Prussia which appeared in the confrontation of Vydūnas and K. Kairys help to detail the analysis of the spheres in which Lithuanian was used as well as to better know the characteristics of the language itself (e.g. features of orthography and vocabulary). Contradictory attitudes of these personalities towards the Lithuanian language reveal two different types of the national self-awareness which were formed by the childhood environment, professional obligations, internal convictions and relationship with the sociocultural situation of East Prussia. Vydūnas was a representative of practical philosophy having free spirit. With the help of his articles, books and social activities Vydūnas encouraged Prussian Lithuanians to respect, preserve and use the Lithuanian language of East Prussia at least in the private sphere under conditions of bilingualism and offered ideas of *linguo didactics* and orthography. Kristupas Kairys could be called a denationalized Lithuanian of East Prussia or a Lithuanian whose assimilation continued since squeezed in the frame of loyalty to the authority and political attitudes he expressed only a passive attitude without practical interest.

I n d r ė B R O K A R T A I T Ė - P L A D I E N Ė
*Užsienio kalbų studijų katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[indpld@hotmail.com]*